

---

*Н.Є. Шолуха,
аспірантка Харківської державної академії культури*

СЛІД СТРУКТУРАЛІЗМУ В ЕТИЦІ ІНШОГО: ЕММАНЮЕЛЬ ЛЕВІНАС І КЛОД ЛЕВІ-СТРОС

Французька філософія ХХ століття – яскравий факт історії інтелектуальної думки, багатоплановий, такий, що викликає інтерес багатьох дослідників. Неодноразово досліджений і описаний, він знов і знов пропонує теми для роздумів, порушує несподівані питання і відкриває різні можливості для дослідницької думки.

Осмисливши катастрофу Холокосту, Емманюель Левінас будував свою філософію на фундаменті думки про Іншого. Клод Леві-Строс наближався до свого розуміння “іншого”, географічно і хронологічно віддаленого, шляхом синтезу даних етнографії і лінгвістики.

Етична феноменологія Емманюеля Левінаса і структурна антропологія Клода Леві-Строса – що спільного між ними? Що поєднує думку про “Іншого” і “ментальні структури”? Чи можна виявити у Левінаса слід структуралізму, а у Леві-Строса – етику? Яке місце ці філософії відводять людині?

Борис Гаспаров, досліджуючи французьку і вітчизняну семіотику на рубежі 70-х років, неодноразово підкреслює, що події, які відбулися у Франції в травні 1968 року, стали точкою відліку якісно нового стану філософсько-культурологічного поля. Соціально-економічні потрясіння спричинили остаточну відмову від будь-яких авторитетів, однозначності думок і незмінності позицій. Вони стали стимулом для зростання потужних за мірою впливу взірців інтелектуальної думки. Ось деякі імена: Ролан Барт, Юлія Крістева, Жак Дерріда, Клод Леві-Строс, Жак Лакан. Спільним для всіх цих мислителів, на думку Бориса Гаспарова, є їх інтерес до теми “Іншого”. Однак відзначимо, що, назвавши статтю “У пошуках “Іншого”...”, дослідник навіть не згадав Емманюеля Левінаса як яскравого представника цієї філософії [1].

На противагу зазначеній позиції Саймон Кричлі пропонує розглядати історію французької філософії ХХ століття як інтелектуальну біографію Емманюеля Левінаса [12, 1].

Між двома цими полюсами, в яких наважимося відзначити як незаслужене ігнорування відомого французького імені, так і надмірну до нього лояльність, знаходиться позиція англomовного автора Зеєва Леві. Він не виключає Левінаса з магістральних дискурсів французької філософської думки ХХ століття, проте і не приймає його думку стосовно цих дискурсів за ключову. У світлі завдань нашого дослідження концепція Зеєва Леві важлива тим, що, будучи викладена в його статті “Левінас і структуралізм”, є єдиною на сьогодні спробою зіставити філософські викладки Левінаса і Леві-Строса [13]. Також відзначимо, що деякі його висновки стали поштовхом для нашого дослідження даної теми.

Насамперед, вкажемо на історико-культурний контекст діяльності Левінаса і Леві-Строса. Дві світові війни лишили глибокий слід у пам'яті більшої частини людства. У випадку з Францією слід додати і події травня 1968 року. Соціальна криза, масові безлади, студентські виступи, демонстрації і загальний страйк відбувалися під гаслами: “Ми нічого не вимагатимемо і не проситимемо: ми візьмемо і захопимо”, “Будьте реалістами, вимагайте неможливого!”, “Забороняти заборонено”, “Алкоголь вбиває. Вживайте ЛСД” [10, 125]. Такі значущі для французької історії події відобразилися в інтелектуальній сфері. Хвилями змінювали одна іншу різні філософські течії і школи: післявоєнна мода на екзистенціалізм, структуралізм 50-х і 60-х, постструктуралізм 60-х і 70-х років і поворот до етичної і політичної філософії у 80-ті роки минулого століття [12, 1].

На цей період припала зміна поглядів, новий етап творчої діяльності і створення основних праць як Емманюеля Левінаса, так і Клода Леві-Строса.

Емманюель Левінас завойовує собі славу оригінального філософа працями “Тотальність і Нескінченність” (1961), “Гуманізм іншої людини” (1972), “Інакше, ніж бути, або по той бік сутності” (1974). А 1964 р. Жак Дерріда публікує статтю “Насильство і метафізика”. Так він створює в англomовному світі ажіотаж навколо своєї творчості і відкриває цьому світу філософію Левінаса. Для інтелектуальної спільноти Левінас остаточно стає апологетом етики Іншого.

У цей самий час Клод Леві-Строс видає праці “Первісне мислення” (1962), “Структурна антропологія-2” (1973), “Шлях масок” (1975). Дослідник обирає шлях співчуття первісним культурам і прихильності до природи – колиски людини у її природному стані.

У творчості обох мислителів простежуються сліди спільної соціокультурної ситуації. Факти єдиної дійсності діставали свого емоційного забарвлення і суб'єктивного оцінювання, фільтрувалися особливою методологією, пояснювалися відмінною від інших термінологією. Але в результаті в кожній філософській і світоглядній позиції простежувалася одна й та сама як для Левінаса, так і для Леві-Строса реальність.

Не варто порушувати питання про те, хто з них більшою мірою був законодавцем моди і впливав на світогляд свого сучасника: чи тема Іншого вплинула на структурну антропологію, чи етична феноменологія випробувала на собі вплив бінарних опозицій. Нашим завданням є виявлення спільного між ними.

На нашу думку, таким поєднувальним полем постає людина. Теми людини обидва мислителя доходять у різні способи: аналізуючи етнографічний матеріал і займаючись проблемами метафізики. Вирішення різних проблем посприяло схожим висновкам [12, 63].

У своїй праці “Інакше, ніж бути, або по той бік сутності” Левінас розглядає проблеми мови, ґрунтуючись на думці про Іншого. Піддаючи структуралізм критиці [13, 63], він порушує характерні для лінгвістичного структуралізму проблеми. Левінас оперує парами: Іменник/Дієслово, Сказане/Мовлення, Тотожне/Інше, Я/Інший [3].

Відзначимо, що і в інших його творах можна побачити зіставлення, схожі з бінарними опозиціями: Я/Інший, Я/Третій, Третій/Інший, Тотальність/Нескінченність, культура іманентності / культура трансцендентності, жіноче/чоловіче, ерос/чадородність [2; 3; 4].

Повертаючись до праці “Інакше, ніж бути...”, звернемо увагу на те, що Левінас вирішує суміжні із структуралізмом проблеми у полі етики. Услід за Гайдеггером, мислитель ставить питання мови, впритул наближаючись до лінгвістики: “Хто виявляє себе під ім'ям “бути”?.. Йдеться про іменник або про дієслово? Слово *бути*, позначає воно цілісність чи *процес буття* цієї цілісності: *сутність*? Слово, чи позначає воно?” [3, 178]. Процес мовлення для Левінаса є структурою, в якій кожен елемент має подвійність. Позначання як процес зупиняє свій рух, якщо опиняється в уже Сказаному [3, 179]. Але подальша думка розвивається у звичному етичному ключі: ““Що” завжди вже приховане в бутті, воно лише дивиться на буття, в якому вже угрузає” [3, 179].

Інакше кажучи, займенник “оживає”, стає таким, що шукає і запитує, потопає в бутті, подібно до Я. Запитальне речення стає “... проханням і молитвою, спеціальною мовою, яка... містить у собі заклик про порятунок, про допомогу” [3, 180]. За логікою думки продовженням має стати тема Лика з його благанням-наказом “Не убий!”. Герменевтика повертається до екзегези?

У праці “Тотальність і Нескінченне” Левінас називає мову відношенням між Я і Іншим добротою [4, 78]. Далі – відповідь на наше питання: “Ми пропонуємо назвати релігією зв'язок, який встановлюється між Самототожним і Іншим, не утворюючи при цьому тотальності” [4, 79]. Мовлення – це визнання іншості: “Мова є *відкриттям* Іншого”

[4, 106]. Мовлення є синонімічним релігії, маючи тут на увазі лише етимологічне значення латинського терміну *religio* – “відновлюю (втрачений) зв'язок”.

Відзначимо, що суб'єкт у філософії Еммануеля Левінаса не має виключно мовну структуру, як це знаходимо у Жака Лакана. Розгляд ролі жесту у філософії Левінаса не є завданням нашого дослідження, тому звернімо увагу лише на те, яким чином поняття дії функціонує в контексті проблематики мовлення. Мовлення в процесі визнання Іншого посідає ключову, але все-таки не єдину позицію. Увага приділяється і *робленню*. Як недостатньо розглядати відносини між Я і Іншим крізь призму мови, так недостатньо пізнавати людину через діяльність: “Осягнути когось через його працю означає, як зломщиків, увірватися у сферу інтеріорності; іншого застигнуто в його внутрішньому світі” [4, 101]. Так у філософії Левінаса простежується прагнення до синкретизму слова і дії.

Таким чином, в етичній феноменології Левінаса існують сліди структуралізму: оперування парами, подібними до структуралістських бінарних опозицій, увага до питань мови у певному, можна сказати, лінгвістичному, ключі. Але все ж на лінгвістичні питання Левінас дає етичні відповіді. Філософ позначає суб'єкта як носія питання про буття, а оптимальний шлях до Іншого – як комунікацію, чим підводить до думки про мовну структуру суб'єкта. Спілкування як таке він пояснює з використанням своїх власних смислових опозицій.

Було б логічним у цьому річці продовжити розгляд універсуму всього людського буття за структурними моделями. Але аналітика словесних конструкцій переходить у роздуми про відповідальність Я, яке виявляє себе у байдужо-нейтральному бутті. Портрет Я як такого, що говорить, лишається неповним, і до слова додається жест. Функціонування мови як комунікаційного каналу розглядається з точки зору його впливу на *іншого*, на те, як посягає Сказане на Іншого, а Мовлення зберігає шанобливу дистанцію й Іншого разом із нею. Слово дістає етичного забарвлення. Герменевтика повертається до екзегези.

Автор статті “Левінас і структуралізм” знаходить дивним той факт, що Левінас негативно ставиться до методу синхронії де Соссюра. Дивність для Зеєва Леві полягає в тому, що Левінас не приймає синхронію через відсутність у ній потоку часу, тоді як “у Торі немає ні раніше, ні пізніше” [13, 63].

Це є справді важливим зауваженням у зв'язку із значущістю біблейських сюжетів для думки Левінаса. Однак філософ намагається відійти від синхронії як єдиної можливості свідомості і єдиної умови, за якої Я зустрічає Іншого. Це не час Тори. Це час людського життя. Розуміння темпоральності лише як сьогодення, що триває (а саме таким воно виявляється в історії філософії), – предмет критики французького філософа.

Докладне дослідження темпоральної проблематики не є метою нашого дослідження, але контурно позначимо таке. Метою лекцій, текст яких дістав назву “Час і Інший”, Левінас визначає прагнення показати, “що час – не факт відокремленого суб'єкта, а сам зв'язок суб'єкта з іншим” [2, 23]. Для Левінаса етика, “передумова всякої культури”, “забарвлює” час, проводячи аналогію з поняттям загальності, оскільки “ситуація обличчям до обличчя є саме звершення часу” [2, 81]. Левінас оперує поняттям діахронії як дійсним часом. Ця темпоральність виникає як момент вторгнення Іншого в мою інтеріорність, як розривання ретенціонально-протенціональної тимчасової схеми (використовуючи термінологію Гуссерля). У цьому сенсі без Іншого часу немає.

Інакше кажучи, *зустріч Я й Іншого і є час*, без Лику Іншого Я ахронометрично. У розумінні Левінаса, до ситуації зустрічі Я здійснює біг на місці. Поняття часу як діахронії, таким чином, у філософії Левінаса, разом із поняттями асиметрії і уразливості, постає однією з характеристик стосунків між Я й Іншим.

Чи простежується подібний динамізм і відчуття часу у Леві-Строса? Певним чином так. Але все-таки в цьому питанні відмінність розглядуваних філософій переважає їх спільність. На відміну від Левінаса, застосування синхронії для Леві-Строса – це спосіб

зблизити лінгвістику й етнологію і дійти висновку про зв'язок “між системою фонем у мові і системою спорідненості у суспільстві” [8, 44]. Відзначимо, що дана синхронія не є тимчасовою, принаймні, це не синхронія двох суб'єктів і не синхронія спілкування. Леві-Строс спрямовує свій інтерес у бік мови і відзначає, що “мова служить для спілкування” [8, 44]. Цим мислитель вже надає певний динамізм мовним структурам, оскільки спілкування має на увазі обмін інформацією.

Розгляд інших елементів культури (плем'я, міф, маска) відбувається за моделлю дослідження мови і розбивається на структурні елементи. Але, займаючись пошуком “першоклітини” первісного суспільства, Леві-Строс знов приходить до динаміки і комунікації: “... насправді “елементарними” слід назвати *не* сім'ї, які представляють *ізолюваних* членів відносин, а *стосунки* між ними” (курсив наш. – Н.Ш.) [8, 59]. І сам підтверджує наше припущення: “Спорідненість не є статичним явищем, вона існує лише для того, щоб безперервно продовжуватися” [7, 55]. І далі: “Система спорідненості є мовою... Завжди виникає попереднє запитання: чи систематична система?” [8, 56].

Отже, в роздумах Леві-Строса спостерігається прагнення піти від розгляду об'єктів світу лише як структурних утворень.

Підтвердження такого висновку знаходимо у Леві-Строса: “Я ніколи не вважав, що можна звести весь людський досвід до математичних моделей... Ніколи в мою голову не приходила екстравагантна ідея про те, що структурний аналіз є універсальним... Я лише вважаю, що у цьому великому емпіричному “супі”, де панує безлад, то там, то тут утворюються острівці організації... Я обирав ті сфери, дуже маленькі, у вивчення яких можна привнести трохи строгості, визнаючи, що ці випадки є привілейованими” [11].

Леві-Строс намагається розглядати не лише структурні елементи, але і зв'язки між ними. Динаміка і мінливість привертають увагу антрополога. Читати мовні структури як комунікацію, світ – як мову, а отже – як взаємодію. Ось що пропонує філософ на даному етапі своєї творчості.

Якщо Левінас виходить на проблеми мови, свідомості і несвідомого, типів культури і світу повсякденності, щоб зайвий раз сказати про Іншого, то Леві-Строс нагадує своєму читачеві про людину як Я, коли розмірковує про антропологію “в найширшому значенні слова, тобто як про пізнання людини” [8, 87]. Займаючись теоретичними проблемами культури, роблячи узагальнення на основі широкого емпіричного матеріалу, розмірковуючи про те, як співвідносяться мова і культура, Леві-Строс приходить до проблеми людини.

Формально-математичний метод і абстрактні структури ліквідують суб'єкт. Леві-Строс у праці “Сире і варене” підкреслює, що намагається показати не те, як люди мислять за допомогою міфів, а те, як міфи роздумують про самих себе в людях і без їх відома.

Саме за це “вилучення” людини з універсуму культури Левінас і критикує структуралізм. Тема безликих структур, що говорять самі за себе, без людського втручання, відчувається у роздумах Левінаса. Проте надання всьому світу речей “обличчя” – теж вельми спірний хід етичної думки. Розглянемо це питання докладніше.

Левінас “фаціалізує” (від англ. *face* – обличчя) уречевлений світ, що оточує людину. Дослідник з цього питання Д.У. Орлов використовує названий термін для виявлення речі і людини через поняття Лику у філософії Левінаса. На думку Орлова, Ликом наділяється все суще в очах кожної людини, чим знімається усіляка загроза, точніше – відбувається *розгортання світу до тебе обличчям* замість спini. Як підтвердження схожості між людиною і річчю в даному ракурсі дослідник наводить цитати з текстів середньовіччя. Середньовічний німецький містик у своїх текстах називає душу “великою річчю”, а Бога – “найвищою і верховною річчю”. У старовинних руських церковних книгах чоловік іменувався “річчю словесною”, а Бог – “річчю наднебесною”. При цьому думка дослідника фіксує чітке розмежування між *суб'єктністю*, принципом індивідуалізації, *властивої речам*, і *суб'єктивністю*, принципом автономізації, *властивої людині*.

Фаціалізація є вчинком Іванка-дурника, який розвернув хатинку Баби-яги до лісу задом, а до себе передом [9, 74–75].

Витоки “фаціалізації” у думці Левінаса такі. По-перше, Левінас аналізує умови, які могли привести до події Холокосту. Як висновок мислитель говорить про етичну інвалідність християнства й іудаїзму. Панування християнства на Заході призвело до засилля уречевленості і прихильності до матеріальної культури, що й є умовою насильства: “Таїнство речей є джерело усілякої жорстокості відносно людей” [5, 522]. По-друге, для Левінаса іудаїзм, на відміну від християнства, не відмовляється від матеріального світу, а *позбавляє речі таїнства*, яке “засмічує” простір міжлюдської взаємодії. Подібно до техніки в період науково-технічної революції, іудаїзм “демістифікував Всесвіт, звільнив від чар Природу” [5, 524].

Отже, витоки ідеї фаціалізації виявляються у ставленні Левінаса до іудейської культури й осмисленні Холокосту. На думку Левінаса, соціологи й етнографи зводять вивчення культури до аналітики ознак без виявлення *ідеї* культури, яка пояснює структуру і становлення культурних форм. Пильна увага до культурних фактів знаків, норм, навчання, відкидає на другий план ціннісну оцінку етнографічної різноманітності [6, 86].

Для Левінаса культурні структури є універсальними, такими, що відрізняються наповненням за різних епох-“станів” [6, 86], тому прийнятним є вивчення сучасного сегменту культури з метою визначення “догматичної ідеї” [6, 86] загального феномену культури, “не дуже захоплюючись змістами, які набувають цієї форми... у сучасному промисловому суспільстві” [6, 87]. Шукані Левінасом підвалини культури являють собою “значення, тобто *смысл* і цінність загального феномену культури, в його прагненні до єдності або туги за ним” (курсив наш. – *Н.Ш.*) [6, 87]. Інший і постає для Левінаса джерелом сенсу.

У Леві-Строса “джерелом сенсу”, тією самою підвалиною культури, є *мовні структури*. Уподібнюючи мові весь культурний універсум, Леві-Строс “прочитує” його як текст і намагається виявити все той самий *смысл*. Антрополог з емпіричного матеріалу створює оду повсякденності. Як Левінас описує лінь, втому, безсоння, працю, зусилля, мовлення і, головне, зустріч Іншого, так само Леві-Строс учить себе і свого читача дивуватися з повсякденності. Повсякденність Леві-Строса – це повсякденність первісної людини, з постійним нагадуванням про те, що дикунові завжди знайдеться місце у несвідомому людини сучасної.

Леві-Строс “дивується” з міфу, зі стосунків у племені, з побутових речей – з їх функціонального і символічного призначення. Здивований погляд – це погляд, зафіксований на чомусь. Предмет здивування відокремлюється від інших поглядом і збільшується від інтересу з тим, щоб краще розглянути. Так дослідник милується маскою в музеї: “Перевертаючи незворушність повсякденного життя, це первісне послання лишається таким нестримним, що профілактичне відокремлення вітринами – ще й сьогодні – не запобігає комунікації” [7, 21].

Інакше кажучи, крім оди повсякденності Леві-Строс наполягає на комунікації між культурами й епохами. Річ стає джерелом вибуху в повсякденності, порушенням звичного плину подій. Такий погляд пропонує періодично дивитися на кожен елемент повсякденності як на джерело подиву і сенсу.

Левінас “звільняв від чар” речі, Леві-Строс змушує елементи всесвіту “говорити” самих за себе. Маска мовою свого кольору, форми, розміру, назви, міфу про своє походження говорить про соціальний, релігійний і мовний устрій архаїчних племен. Перехід маски в інше плем'я спричиняє зміну семантичного поля: змінюється сюжет міфу, персонажі, колір, функції і назва маски [7, 48]. Від металевих пластинок на масці і ролі металу в міфі Леві-Строс виходить на роль металу (наприклад, міді) у житті первісного суспільства, додає міфи, в яких жаби асоціюються з дорогоцінними металами (що нагадує казку про Царівну-жабу – мабуть, один із блукаючих сюжетів у міфології). У результаті

антрополог, через шлях маски, зводить міфологію, релігію, мову, суспільні й економічні відносини до ідеології міді [7, 96].

Інакше кажучи, Леві-Строс шукає стрижень, на який можна нанизати мозаїчність первісної повсякденності. Якщо можна пояснити первісну дійсність за допомогою міфу, то в сучасну для дослідника дійсність можна привнести міф як елемент стабільності. Міф не мучиться сумнівами і цілком приймає прості відповіді. Складні питання, духовні шукання, гуманітарні катастрофи, екзистенціальні кризи і метафізичні бунти ХХ століття легше прийняти (а, можливо, й зрозуміти), якщо допустити можливість існування міфу як платформу для них.

Тобто Леві-Строс намагається вивести пояснювальні механізми реальності. Відбувається пошук тих самих рятівних “острівців” серед безладу. При цьому дослідник, як ми вже відзначали, підкреслює, що його думка зовсім не претендує на універсальність.

“Структурна антропологія”, по суті, є одним із програмних творів із підготовки фахівців у галузі наук про людину. Леві-Строс у цій праці нагадує своїм колегам і студентам про те, що, вникаючи в глибинні структури мови, накладаючи на інші елементи культури лінгвістичні моделі дослідження і займаючись проблемами співвідношення мови і культури, фахівці часто-густо забувають про третього учасника – “непередбачену примару” [8, 77], яка наполегливо нагадує про себе. Саме *людина* постає сполучною ланкою між мовою і культурою, тим самим медіатором, шуканим елементом, який пояснює зв'язок між бінарними опозиціями, але сам не завжди вписується у зручні для теорії схеми. Антрополог нагадує простий, але такий, що часто забувають, факт: “І ця [мова], й інша [культура] розвивалися кілька тисячоліть, і цей розвиток відбувався паралельно в *мисленні людей*” (курсив наш. – *Н.Ш.*) [8, 77]. Таким чином, акцентуючи увагу на проблемах теоретичного рівня, Леві-Строс доходить висновків, які порушують питання глобального антропологічного значення.

Далі в текстах Леві-Строса виявляє себе шуканий Левінасом сенс: “... чи можемо ми уявити собі людський дух, поділений на окремі секції настільки непроникними перегородками, що ніщо не може проникнути крізь них?” [8, 77]. “Вилучений” суб'єкт повернувся в культурний універсум, сенс виявлено.

Отже, людина в мисленнєвих схемах є сполучною ланкою, але вона не усуває суперечності, а пояснює, дає право на неточності, санкціонує вихід за межі правил.

Інакше кажучи, почавши з проблем структуралізму, Леві-Строс виходить на проблеми метафізичні, але, позначивши їх, скромно замовкає і продовжує попередню дослідницьку лінію.

Як бачимо, етична феноменологія і структурна антропологія пропонують власні відповіді на загальні для епохи питання. В умовах соціальної нестійкості виникає потреба в стабільності. Джерело стабільності шукається як у сфері людського (у собі або в Іншому), так і за її межами. Джерело сенсу Левінаса виявляє в Іншому, Леві-Строс – у суб'єкті як творцеві культури. В обох випадках перед нами – “людиновимірна” мисленнєва система, яка має свої плюси і мінуси. Чи не намагається Левінас нав'язати людству універсальну схему спілкування? Чи не хоче Леві-Строс слабкі аспекти своєї системи виправдати “людським фактором”?

Отже, “структури” Леві-Строса і “фаціалізація” Левінаса мають однакове значення. *Звільнити від чар*, “пере-творити” (у бахтінівській термінології – “звести в образ” – уподібнити собі), пояснити незрозуміле, а непояснюване приховати за антропоморфною маскою, чим максимально наблизити до світу людину. І в першому, і в другому випадку – “окультурення” простору, “обробіток” навколишнього світу людською рукою, *впорядкування*, взяття на себе права точки відліку, місії моделі світового дерева, трону, жертovníка, центрального стовпа в поселенні. Або іншими словами – привнесення сенсу в буття.

“Людський дух”, який Леві-Строс виносить за дужки і підкреслює, що про цей фактор часто забувають, Левінас і запрошує до розмови як повноправного

співрозмовника. Те, що було визначено Леві-Стросом як лакуна у філософській антропології, докладно розробив Левінас у сфері етики. Теми, про які голосно говорить Левінас, Леві-Строс промовляє пошепки. Там, де етична феноменологія замовкає, структурна антропологія препарує скальпелем емпіричного матеріалу і математичних методів. Почавши з пошуків слідів структуралізму у філософії Іншого, доходимо висновку про можливість взаємного доповнення цих, таких несхожих, філософій.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гаспаров Б.* В поисках “Другого” (Французская и восточноевропейская семиотика на рубеже 70-х годов) // НЛО. – 1996. – № 14.
2. *Левинас Э.* Время и Другой // *Левинас Э.* Время и Другой. Гуманизм другого человека. – СПб., 1998.
3. *Левинас Э.* По-другому чем быть, или по ту сторону сущности // *Левинас: путь к другому.* Сборник статей и переводов, посвящённый 100-летию со дня рождения Э.Левинаса. – СПб., 2006.
4. *Левинас Э.* Тотальность и Бесконечное // *Левинас Э.* Избранное. Тотальность и Бесконечное – М., СПб., 2000.
5. *Левинас Э.* Трудная свобода // *Левинас Э.* Избранное: Трудная свобода. – М., 2004.
6. *Левинас Э.* Философское определение идеи культуры // *Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности.* – М., 1990.
7. *Леві-Строс К.* Путь масок. – М., 2000.
8. *Леві-Строс К.* Структурная антропология. – М., 2001.
9. *Орлов Д.У.* Лицо и феномен: опыт фашиализации вещей // *Левинас: путь к другому.* Сборник статей и переводов, посвящённый 100-летию со дня рождения Э.Левинаса.
10. *Семенов А.Л.* Левое студенческое движение во Франции (1956–1968 гг.). – М., 1975.
11. *Соколова Л.Ю.* Структуралізм як особий тип раціональності (с частной ссылкой на Леві-Строса // *Современная философия как феномен культуры: исследовательские традиции и инновации.* Серия “Symposium”, Вып. 7. – СПб., 2001.
12. *Critchley Simon.* Introduction // *The Cambridge Companion to Levinas.* – Cambridge, 2002.
13. *Levy Z.* Emmanuel Levinas and structuralism // *Veritas. Porto Alegre*, v. 51, а 2 – Junho 2006.